

Дорошина Л. Ф.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри філології, перекладу та мовної комунікації
Національної академії Національної гвардії України

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ АРХЕТИП ВОДА ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРОСТОРОВОЇ МОДЕЛІ СВІТУ В ХУДОЖНЬОМУ ІДІОЛЕКТІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Анотація. У статті розглянуто етнокультурний архетип *вода* як один з елементів просторової моделі світу, що формує в мові творів О. Довженка мегаобраз країни, її національну ментальність; здійснено аналіз вербальних засобів характеристики архетипних образів ріки, озера, дощу в системі етнокультурного архетипу *вода*. А також висвітлено роль національних мовних особливостей репрезентації етнокультурного архетипу *вода* в художніх текстах письменника.

Фактичним матеріалом дослідження є аналіз мови кіноповістей «Земля», «Зачарована Десна», «Повість полум'яних літ».

Ключові слова: вода, архетип, етнокультурний архетип, архетипний образ, просторова модель світу.

Постановка проблеми. Аналіз мови творів художньої літератури протягом багатьох років становить предмет дослідження лінгвістів. Художній твір є складним і багатограним явищем, у якому відтворюється естетичне й філософське знання людства. Тому мовознавці, дотримуючись наукової традиції останніх десятиліть, разом з іншими вченими, які проводять власні дослідження в царині філософії, соціології, психології, естетики, культурології, все активніше застосовують у вивченні мови літературних текстів антропоцентричний підхід. Увага науковців концентрується на проблемі взаємодії людини й природи, людини й світу, а напрями розвитку сучасного мовознавства – на з'ясуванні критеріїв, завдяки яким можливо більш послідовно й ґрунтовно спостерігати за діалогом усесвіту й людини, людини й культури, фіксувати результати взаємозв'язку. Із метою розв'язання цих глобальних питань мовознавство залучає нові методи дослідження, які спираються на інтеграційний, міждисциплінарний підхід і сприяють вивченню об'єкта з погляду різних галузей знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кінець ХХ – початок ХХІ століття в українському мовознавстві характеризується значним посиленням інтересу до вивчення мови в аспекті її взаємозв'язків із ментальністю, культурою, історією, звичаями й традиціями українського народу (Ф. Бацевич, К. Голобородько, С. Єрмоленко, В. Жайворонок, В. Калашник, Т. Космеда, Л. Лисиченко, Л. Масенко, Л. Мацько, О. Селіванова, Л. Шевченко та ін.). Значна увага приділяється етнокультурному елементу, зростає інтерес до дослідження глибинних першооснов національної культури (В. Жайворонок, С. Єрмоленко, В. Кононенко, С. Кримський, О. Маленко, Л. Мацько, А. Мойсієнко, Н. Слухай, О. Федик та ін.).

Одним із письменників, який відтворює не тільки особисте бачення світу, а й архетипні для української мовної свідомості вербальні коди, є О. Довженко. Поетична мовотворчість цього автора характеризується зверненням до архетипних образів

і понять, що знаходять відображення в мові його творів, дозволяючи визначити естетичні особливості української культури, реконструювати її духовну історію та доповнювати картину європейського і світового художнього простору.

Мовним особливостям художніх творів О. Довженка присвячено роботи акад. І. Білодіда, М. Фашенко, Л. Мацько, Н. Непійводи, Н. Бойко, Т. Пушанко, О. Холощенко, Т. Гаврилової, Н. Сидяченко, Н. Сологуб та ін. Проте питання специфіки мовного відображення архетипних ознак і явищ у мовній картині світу письменника сьогодні залишається перспективним для дослідження.

Метою статті є розгляд етнокультурного архетипу *вода* як одного з елементів характеристики просторової моделі світу, а також аналіз вербальних засобів, що художньо репрезентують цей архетип.

Виклад основного матеріалу. Етнокультурний архетип *вода* – один із фундаментальних архетипів світоустрою. Вода – це першоначало, вихідний стан усього суцього, живого, еквівалент первісного хаосу. Вода (як аналог материнського лона) часто отожднюється із землею, жіночим началом, Світовим Яйцем. Вода є ближчою (аніж інші архетипи) до відчуття вседності завдяки своїй плинності, здатності набирати будь-яких форм.

Архетип *води* з часом трансформувалася в животворче, світотворче начало. Вода є еквівалентом не лише жіночого (родового), пасивного, темного начала, але й чоловічого, яке запліднює землю [1, с. 40].

У психології українського етносу *вода* – один із найбільш уживаних і стійких архетипів, традиційними функціями якого є пробудження до життя, викликання дощу, весни, очищення.

За народними віруваннями, *вода* – це найвеличніший дар неба Матері-Землі, бо вона оживлює її та робить плідною. Вода також є способом магічного очищення. Води, за первісними уявленнями, поділяються на чоловічі та жіночі. Чоловічі – це дощові й снігові, «небесні» води, а жіночі – «земні» води криниць, колодязів, джерел. Небесні води здатні запліднити землю, поєднавшись із земними водами.

Як і вогонь, *вода* нетерпима до всякої нечистої сили: вогонь спалює, а *вода* змиває і топить напасті злих духів. Вода у предків була святою, вона обожнювалася. Вода очищає людину від гріхів. Земна *вода* поєднана з небесною, тому є символом морального й духовного очищення [2, с. 101].

У творах О. Довженка етнокультурний архетип *вода* представлений у двох аспектах. З одного боку, *вода* – життєдайная сила. Смакові якості *води* характеризують описові епітети *холодна, м'яка, ласкава, солодка*. Такі архетипні ознаки *води*, як уособлення життя, радість існування, світлі почуття, підкреслюють оцінні епітети *тиха, весела, сива, весняна: Вода*

ласкава, солодка (3, 65). Він був пристрасний воїн і випивав після бійки добрий глек *холодної* води, не забуваючи перехрестити воду перед тим, як пити (3, 67). Вода *тиха*, небо зоряне <...> (3, 49). Щасливий я, що народився на твоєму березі, що я пив у незабутні роки твою *м'яку, веселу, сиву* воду (3, 81). Картини пливуть, линуть води Дунаєм, Десною, *весняна вода* на Десні, Дунаї (3, 50).

З іншого боку, вода постає як носій руйнівної сили. Адже вода – це й Божя кара, адже її дія викликала Всесвітній потоп. У кіноповісті «Зачарована Десна» О. Довженко подає опис повені, змальовуючи воду, яка приносила лихо. Група дієслів, наведена письменником, дозволяє простежити динаміку, з якою вода прибувала в село: *розливалася пишно; вода прибувала з дивовижною швидкістю; прибувала з великою люттю; текла з піною, аж сичала, заливала хліви, кошари, клуні; ввірвалася; добралася до церкви*, а також уявити масштаби лиха: *хитало течією; потопали ліси, сінокоси, села; село опинилося на острові; острів став зникати, потопати; в один день потопило; вулиці були під водою; потонуло село*.

У творах О. Довженка етнокультурний архетип *вода* в усіх багатограних виявах і перевтіленнях знаходить подальший розвиток і реалізацію в архетипних образах річки, озера, дощу, репрезентуючи в такий спосіб як чоловічі води (дощ), так і жіночі (ріка, озеро).

Дощ – об'єкт поклоніння й магичних дій у народній традиції. Дошові хмари вважалися небесними колодязями й ріками. Холодна зима закривала священні води льодом: усе довкола замирало, а земля одягалася в сніжний саван. Навесні могутній бог Перун розбивав ці пута своїм важким молотом і звільняв дошові потоки; омиваючи землю, вони повертали їй родючість, укривали її буйною зеленню та квітами, ніби воскрешаючи для нового життя. Звідси, по-перше, виникло вірування, що дощ, особливо весняний, дарує силу, здоров'я, красу; по-друге, виник міф (загальний для всіх індоєвропейських народів) про *живу воду*, яка повертає життя, зцілює рани. Дощ єднає небо із землею. Уважалося, що його творять ангели: вони по веселці сходять із неба набирати з річок, озер, морів воду в сита і, переносючи її з одного місця на друге, ллють на землю.

За давніми уявленнями, дощ здебільшого символізував добро й щастя, а також оновлення, відродження, здійснення бажань, адже він угамовує спрагу, не допускає посухи, живить посіви, забезпечує врожай [2, с. 145].

О. Довженко архетипний образ *дощу* наділяє епітетами *сонячний, теплий, буйний*. Дощ дарує радість, надію, нове життя, символізує оновлення, підкреслюючи ці властивості, письменник використовує метафоричні дієслова *змив, яскріло*; оцінні характеристики *радісне, життєдайне*, описові означення *омиті, чисті*; словосполучення *рештки смутку і скорботи, торжество життя*; радість людей передають дієслова *відчули, не тікав, не ховався, підводили (до нього личка), виспівували*; займенники *всі, ніхто*: *Було щось невимовно радісне, життєдайне в цьому сонячному дощі, і всі це відчули. Він ніби змив всі рештки смутку і скорботи з людей. В кожній його краплині яскріло обіцяння торжества життя. Ніхто не тікав, не ховався від дощу, а діти підводили до нього свої смагляві мокрі личка й виспівували: «Дощику, дощику, перестань, поїдемо на баітан!»* (4, 134).

Дошові краплини характеризує епітетом *найчистіші*, дієсловом *бриніли*; динаміку руху краплин передає дієприслівниками *виліскуючи, перекочуючись, падаючи*: *Омиті були сади,*

баітани, городи, поля. На чистих яблуках і сливах, укритих незайманою патиною, бриніли найчистіші дошові краплини, виліскуючи й перекочуючись з плоду на плід і падаючи на землю (4, 134).

Жіночі води розкриваються О. Довженком через архетипні образи ріки та озера.

Річка – об'єкт ушанування та місце проведення багатьох обрядів. Крім того, річка постає і як поетичний образ. Вона осмислюється як дорога в інший світ, який знаходиться на другому березі або на острові посеред моря, у яке впадає річка. Вона символізує також течію часу, вічність і забуття. Річка пов'язана з ідеєю долі, смерті, страху перед потаємним, із природним відчуттям холоду й темноти, емоційними переживаннями втрати, розлучення, чекання.

В українському світобаченні образ річки набуває високої поетичної сили, адже біля річки розташовувалися села, нею користувалися як шляхом пересування тощо [2, с. 422–423].

У творах О. Довженка слово *річка* вживається на позначення швидкоплинності, минулості всього суцього (життя, кохання) і представлена онімами *Десна, Дніпро, Дунай, Бистра, Сейм*.

Поодиноким використанням характеризуються назви озер *Тихе, Церковне: І я примовкав тоді, потім тихенько, самими кінчиками пальців, одривавсь од землі і зразу ж опинявся на Тихому, на Церковному, на Сеймі. Це були найкращі в світі озера й річки. Таких більше нема й не буде ніколи ніде* (3, 49).

Водний простір в О. Довженка репрезентований архетипними явищами, що є властивими українській етнокультурі та відображають реалії, пов'язані з дійсністю. Для України архетипним постає образ ріки Дніпро, а для письменника ще й образ Десни.

Назва ріки *Дніпро* експлікує простір України та її історію. Це глибинний образ, який у творах автора змальований від часів Святослава до сучасності. Тому письменник характеризує онім *Дніпро* епітетом *старий*, порівнянням *вічний святковий простір*.

У художній картині О. Довженка Дніпро постає і як ріка дитинства, і як один із символів України, який автор наділяє епітетами *велика (ріка), стара (ріка), моя (річка)*.

Велич, міць, силу Дніпра підкреслюють словосполучення *могутня хвиля*. Спокійний стан дніпрових вод передає дієслівна метафора *мерехтіла*, а дніпрові хвилі в негоду характеризуються дієслівною метафорою *нуртували*.

Довжинку та розлогість Дніпра письменник характеризує дієсловом *протягся*, сполученнями *попід зеленими горами, через луки: Попід зеленими горами через луки протягся старий Дніпро в сріблястих берегах* (5, 339); ширину – сполученням *могутня дніпрові повідь*. Тобто порівнює дніпрові води з повинню, розливом: *А за вишнею в прозорій синяві ночі далеко внизу мерехтіла, танучи у п'ятмі, могутня дніпрові повідь* (5, 311).

Дніпрові береги О. Довженко наділяє й традиційним епітетом *піщані*, і метафоричним *сріблясті* (на позначення білуватого кольору піску): *Попід зеленими горами через луки протягся старий Дніпро в сріблястих берегах* (5, 339). *Кохана моя. Я люблю тебе, як хліб і мед і як воду. Люблю цей сад, і цей берег, і Дніпро, в якому ти купалась на його піщаних берегах* (5, 310).

Порівняння старого Дніпра з *вічним святковим простором* підкреслює велич, значущість і красу цієї ріки. Особливого поглиблення ця думка набуває в тих контекстах, у яких автор проводить паралелі між часами князя Святослава й сучасністю, що відображається в конструкціях *колись тут, попасались коні*

Святослава, сіроокий князь, ночував у лузі над Дніпром: *Колись тут попались коні Святослава. Сіроокий князь ночував у лузі над Дніпром* (5, 339). Дніпро майже не змінився з прадавніх часів, що передають конструкції *так само, пахло чебрецем і полином*. Проте підкреслюється сум письменника за далекими часами конструкціями *був ширший, [були] буйніші, Дунай далі: І так само пахло чебрецем і полином. Тільки Дніпро був ширший, трави буйніші й Дунай далі* (5, 339).

З особливою ніжністю та любов'ю змальовує О. Довженко образ *Десни* – ріки дитинства. Із цим образом пов'язана й асоціюється мовна картина світу автора, оскільки *Десна* та її оточення є для нього архетипними.

Образ ріки *Десна* О. Довженко наділяє епітетами-поетизмами *нетлінна, святая, чиста*: *Тільки було це так давно, що майже все вже розтануло в далекому мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна залишилася нетлінною у стомленій уяві. Святая, чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій* (3, 80).

Прославляючи *Десну*, автор уживає побажальні форми *благословенна будь* (3, 81); використовує звертання *моя незаймана дівчице Десно* (3, 81); *далека красо моя* (3, 81).

Чарівна красуня *Десна* залишила глибокий слід у серці письменника. Словосполученнями *добришав, почував невичерпно багатим і щедрим, багато подарунків, на все життя передається виховання почуття прекрасного* в О. Довженка, формування його і як особистості, і як митця: *<...> згадуючи тебе вже багато літ, я завжди добришав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя* (3, 81).

Не просто чарівною, а зачарованою постає *ріка Десна* в мовній картині О. Довженка. Лексико-семантичну групу води письменник пов'язує з такими знаковими для древлян образами, як *висипи, розмови, казання, зорі*, що відображалися у водах *Десни*: *Щасливий я, що народився на твоєму березі, що я пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втрапив щастя бачити ті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах* (3, 81).

Слово *Десна* вміщує просторові поняття – *лози, висип, кручі, ліс, луг, сінокіс, куці, озеро*; дари природи – *гриби, ожина, горіхи, риба*, те, чим харчувалися поліщуки; емоції автора – *краса, блищить, сяє, гайда, не ходжу, літаю*. Красивою та багатою на дари змальовується поліська природа Придесення в контексті: *А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс – все блищить і сяє на сонці. Стрибаю з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокосу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку. Вбігаю в ліс – гриби. У лози – ожина. В куці – горіхи. В озері воду скаламучу – риба* (3, 65).

Письменник сумує за тими часами, коли *Десна* «була глибокою і бистрою рікою» [3, с. 81], незайманою та чистою. Адже в ній «тоді ще не купавсь ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не валявся голий» [3, с. 81]. Відомо, що українці не купалися в річках: *Була тоді ще дівкою Десна, а я – здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима* (3, 81). *Дівчата не купалися навіть у свято, соромлячись скидати сорочки. Чоловікам з давніх-давен не личило купатись за звичаєм. Жінки ж боялися водою змити здоров'я. Купалися тільки ми, малі* (3, 81).

Висновки. Отже, етнокультурний архетип *вода* (як один з елементів просторової моделі світу) формує в мові кіноповістей О. Довженка мегаобраз країни, її національну ментальність і репрезентується у двох планах: з одного боку, *вода* виступає як життєдайна сила, з іншого – як носій руйнівної сили.

Жіночі води розкриваються письменником через архетипні образи ріки та озера, чоловічі – через образ дощу.

Простір води в О. Довженка представлений архетипними явищами, що є властивими українській етнокультурі та відображають реалії, пов'язані з дійсністю.

Для змалювання водного простору автор використовує такі мовні засоби, як епітети, метафоричні дієслова, звертання.

Багатогранність мовного світу О. Довженка-письменника є джерелом для окремих докладних етнокультурних, лінгвопоетичних та стилістичних досліджень.

Література:

1. Ятченко В.Ф. Історія духовної культури українського етносу: навч. посіб. Київ: Міленіум, 2004. Ч. 1: Давня українська культура. 148 с.
2. Войтович В. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.
3. Довженко О.П. Зачарована Десна. Довженко О.П. Твори: в 5 т. Київ: Дніпро, 1983. Т. 1. С. 36–81.
4. Довженко О.П. Земля. Довженко О. П. Твори: в 5 т. Київ: Дніпро, 1983. Т. 1. С. 108–135.
5. Довженко О.П. Повесть полум'яних літ. Довженко О. П. Кіноповісті. Оповідання. Київ: Дніпро, 1986. С. 249–342.

Дорошина Л. Ф. Етнокультурный архетип ВОДА как элемент пространственной модели мира в художественном идиолекте Александра Довженко

Аннотация. В статье рассматривается этнокультурный архетип *вода* как один из элементов пространственной модели мира, который формирует в языке произведений А. Довженко мегаобраз страны, ее национальную ментальность; проводится анализ вербальных средств характеристики архетипных образов реки, озера, дождя в системе этнокультурного архетипа *вода*. А также освещается роль национальных особенностей репрезентации этнокультурного архетипа *вода* в художественных текстах писателя.

Фактическим материалом исследования является анализ языка киноповестей «Земля», «Зачарованная Десна», «Повесть пламенных лет».

Ключевые слова: вода, архетип, этнокультурный архетип, архетипный образ, пространственная модель мира.

Doroshyna L. Ethno-cultural archetype WATER as an element of the spatial model of the world in artistic idiolect of O. Dovzhenko

Summary. The paper deals with the ethno-cultural archetype *water* as an element of the spatial model of the world that forms mega-image of the country and its national mentality in the language of the works by O. Dovzhenko. Verbal means of the characteristic of archetypal images of river, lake, and rain in the system of the ethno-cultural archetype *water* were analyzed. The role of national linguistic features of the ethno-cultural archetype *water* representation in the literary texts of the writer is also studied.

The actual study material is the analysis of the language of the cinematic novellas “Earth”, “The Charmed Desna”, “The Novel of Fiery Years”.

Key words: water, archetype, ethno-cultural archetype, archetypal image, spatial model of the world.